

RECENSE A ZPRÁVY

Sovětská diskuse o přechodu otrokářského řádu k feudalismu.

Jedním z největších problémů v dějinách lidské společnosti je nepochybně přechod antického otrokářského řádu ke středověkému feudalismu. Tato otázka se řeší namnoze současně s rozkladem římské říše, a uvádějí se tu velmi četné příčiny, jiné ovšem v buržoasní a jiné v marxistické historiografii. Marxistická věda chápe totiž projev objektivní zákonitosti rozvoje společnosti od otrokářského řádu k feudalismu jakožto projev působení ekonomického zákona v tom, že se musí výrobní vztahy uvést v soulad s charakterem a úrovní výrobních sil. Každá přeměna hospodářského a společenského řádu je ovšem revoluční, ale sociální revoluce nemají vždy stejný charakter ani stejné hybné síly, a liší se též podle svých výsledků. Marx-leninská theorie sociální revoluce se vyvinula ze studia dvou revolucí, buržoasní a proletářské. V nich vystupují velmi jasně všechny rysy sociální revoluce: přeměna způsobu výroby, ostrý třídní boj přecházející v občanskou válku, vítězství revoluční třídy a její diktatura, uvedení výrobních vztahů v soulad s charakterem a úrovní výrobních sil. Avšak pád otrokářského systému není tak jasný jako pád feudalismu, a jeho studium je proto také mnohem těžší. Revoluční vzpoury otroků a kolonů nepřinesly krátkodobou vítěznou revoluci, podobnou raným revolucím buržoasním. Nedošlo ani k zákonitému zrušení otroctví, které by legalisovalo nový stav tak, jak tomu bylo se zrušením poddanství. Proto je také tak obtížné určit aspoň přibližné datum pro konec starého a začátek nového řádu.

Nemarxistická historiografie nestaví, jak známo, své bádání na tomto základě a velká většina buržoasních historiků nevidí v pozdním císařství nic než úpadek, a ti z nich, kteří hovoří o rozkvětu některých provincií za »moudré« vlády císařů IV. stol., vidí v tomto »rozkvětu« jen uchránění antické civilizace. Je proto třeba připomenout, že si teprve sovětská historikové položili otázku progresivního rozvoje výrobních sil v době římského císařství a začali požadovat, aby nebyly zejména dějiny kolonátu oddělovány od všeobecného běhu římského hospodářského a sociálního vývoje. Sovětská věda totiž vychází z toho, že se za změněných podmínek přestala otrokářská práce vyplácet, a hospodářství proto upadalo. Šíření kolonátu je pak jednou z nejdůležitějších zvláštností ekonomického vývoje v římské době císařské.

Naléhavost řešit všechny tyto otázky a podat správné vysvětlení některých základních nejasností vedla v roce 1953 redakci Vestniku drevnej istorii (dále zkracováno VDI) k tomu, aby otevřela na stránkách svého časopisu vědeckou diskusi o pádu otrokářského řádu a o počátcích feudalismu. Diskusi zahájila v 2. čísle toho ročníku (str. 51—79) J. M. Štajermanová článkem Problema padenija rabovladelčeskogo stroja. Od té doby vyšlo do konce roku 1953 sedm dalších příspěvků: A. P. Každan, O nekotorych spornych voprosach istorii stanovlenija feodalnyh otnošenij v Rimskoj imperii (VDI, 1955, č. 3, str. 77—106), A. R. Korsunskij, O položenii rabov, voľnootpuščenikov i kolonov v zapadnyh provincijach Rimskoj imperii v IV—V vekach (VDI, 1954, č. 2, str. 47—69), S. I. Kovalev, K voprosu o caractere socialnogo perevorota III—V vv. v Zapadnoj Rimskoj imperii (VDI, 1954, č. 3, str. 35—44), A. G. Gemp, Tributarii i inkviliny pozdnej Rimskoj imperii (VDI, 1954, č. 4, str. 75—83), M. J. Sjuzjumov, K voprosu o processach feodalizacii v Rimskoj imperii (VDI, 1955, č. 1, str. 51—67), Z. V. Udal'cova, Seľskoje zavisimoje naselenije Italii VI veka (VDI, 1955, č. 3, str. 85—116), J. E. Lipšicová, Problema padenija rabovladelčeskogo stroja i vopros a načale feodalizma v Vizantii (VDI, 1955, č. 4, str. 63—71).

Autoři těchto článků neřeší otázku konce otrokářského řádu stejně, a proto nedocházejí vždy ke shodným výsledkům. Ke střetnutí dvou různých názorů došlo již v roce 1953 mezi Štajermanovou a Každanem. Kdežto J. M. Štajermanová pokládá růst latifundií a úpadek vill se svými svazky k municipiím, které náleží

cele k otrokářskému systému, od III. stol. n. l. za všeobecný a dochází nakonec k závěru, že nelze již ve IV. stol. hovořit o otrokářském řádu a o třídách otroků a otrokářů jako o základních třídách tehdejší společnosti, zdůrazňuje A. P. Každan jako základní tendenci rozvoje agrárních vztahů v římské říši v době císařské upevňování ekonomicky samostatného drobného zemědělství. Každan uvádí, že byl v různých částech římské říše osud drobných zemědělců nestejný, a proto nesouhlasí ani s pojetím Štajermanové o nesmírné koncentraci půdy na konci antiky. Naopak se za rozkladu otrokářského vlastnictví na Západě a státního vlastnictví na Východě upevňovalo podle něho vlastnictví bezprostředního výrobce, a tak byly dány předpoklady pro vytváření vlastnictví feudálního.

Pojetí Štajermanové a Každana jsou na první pohled zcela protichůdná, a proto je třeba zmínit se o jejich výkladech poněkud podrobněji. Štajermanová klade hlavní váhu na to, že se majitelé vill, na nichž pracovali otroci, zaměřovali často na určitou výrobu. Týkalo se to především vill v blízkosti trhových středisek, obvykle měst, kde si mohl majitel villy koupit potřebné zboží. Když se však ve III. stol. začal pocívat nedostatek peněz, a to hlavně jako následek vnitřních bojů, jež rušily plynulý obchod a vyžadovaly obrovský náklad na vojsko, přestala se specializovaná hospodářství vyplácet a nejvíce kvetla latifundia, poněvadž byla po všech stránkách hospodářsky soběstačná a nezávislá. Villy upadaly, a zvyšování daňových břemen jejich krizi jen prohloubilo. Další rozkvět vill nebyl už možný, protože byla antická villa založena na práci otroků, avšak latifundia, kde se uplatnili ve velké míře koloni, rostla tím více. Štajermanová vidí tedy ve ville oporu otrokářského systému, kdežto latifundia jsou podle ní prvky feudalisující. Dominát proto nechápe autorka jako otrokářskou reakci, nýbrž jako ústavní formu pro vítězství velkostatkářů vykořisťujících výrobce, kteří sice měli výrobní prostředky, ale byli připoutáni k půdě. Vláda Konstantinova byla pak podle tohoto pojetí orgánem moci této třídy, a ta jí využila jednak v boji proti starým sociálním přežitkům, jednak k potlačování masových povstání. Vůbec prý může být období dominátu zahrnuto spíše do feudalismu než do otrokářského řádu.

Poněkud demagogicky se táže Každan, dotýkaje se tohoto pojetí, jak se tedy mohlo stát, že se zhroutil římský stát, když už v jeho hranicích byl přechod k feudalismu ukončen (uv. čl. str. 89, pozn. 2). Každan správně varuje před jednostranným chápáním vývoje, zejména pod vlivem právnícké literatury. Právnícký termín colonus zahrnuje totiž různé pojmy, a Každan přímo říká, že se tu římští právníci dopustili násilí na reálných faktech. Vždyť ani kolony nelze vytrhnout hned z otrokářského systému, protože užívali mnozí z nich dlouho práce otroků. I když se kolonové již v I. a II. stol. zcela lišili od dřívějších příležitostných svobodných dělníků, najímaných zejména o žních, přece se, jak soudí Každan, římští právníci v II. a III. stol. nedívali na kolona jako na nájemce, nýbrž spíše jako na nádeníka, jemuž byla dána parcela; proto pohlíželi na jeho majetek buď analogicky jako na peculium otroka nebo jako na pignus, t. j. zástavní pohledávku. Svě tvrzení vysvětluje Každan tím, že se římský nájem vyvinul v podmínkách otrokářských výrobních vztahů. Zemědělský vývoj však nesměřoval k upevnění statku, nýbrž obráceně: značná část půdy v latifundiích, především periferní polnosti, byla dělena na malé díly, a ty obdělávali kolonové a také quasi coloni z řad otroků. Při tom se stále udržovalo silné otrokářské vlastnictví — a snad se dokonce i šířilo — ale v jeho lůně drobná výroba rostla.

Přes své protichůdné pojetí mají Štajermanová a Každan ve svých závěrech jeden společný bod. Oba totiž uznávají, že měly v hospodářském životě posledních století starověku rozhodující úlohu drobné usedlosti kolonů. Avšak náležejí kolonát ve svém vyvinutém stupni k otrokářským nebo k feudálním výrobním vztahům? Je znám výrok Engelsův, že kolonové byli předchůdci středověkých nevolníků (Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, Praha 1950, str. 138). Touto otázkou se zabývá dosti podrobně A. R. Korsunskij. Kolonové v pozdní době císařské, píše, tvořili novou sociální skupinu, která sice připomíná mnoha rysy svého společenského postavení středověké nevolníky, ale bylo tu také mnoho rozdílů, z nichž je nutno vytknout zejména to, že kolonové neměli žádné vlastní organizace, kdežto nevolníci měli v západní Evropě občinnou organizaci — marku, pomáhající jim vést boj s vykořisťovatelskou třídou. Postavení pozdně římských kolonů bylo mnohem horší než postavení poddaných středověkých zemědělců, takže se namnoze nelišilo od postavení tehdejších otroků. Proto, jak mní Korsunskij, není správné vidět v kolonech novou výrobní třídu, shodnou dokonce se středověkými nevol-

níky, ačkoli tu byly podmínky pro další rozvoj tímto směrem. Teprve syntéza římských a germánských výrobních vztahů vedla k feudalismu západní Evropy.

Pro konec otrokářské formace je zvlášť obtížná charakteristika úlohy revolučních hnutí, která zároveň s vpády vnějších útočníků přivodila její pád. Neledě na nivelizační tendence, zůstávalo římské imperium v podstatě »konglomerátem kmenů a národností«, které šly k feudalismu různými cestami. Hnutí provázající tento proces měla rozličný charakter a rozličné hybné síly. V sovětské literatuře se na př. vyskytly zcela oprávněné pochyby o progresivnosti hnutí městské chudiny, která vyžadující »chléb a hry«, vyžadovala ve skutečnosti zesílení exploatace výrobců, na jejichž účet bylo jediné možno uskutečnit požadavky městského proletariátu. Štajermanová upozorňuje, že je nutno, nechápeme-li pod pojmem pokrok nějaké etické »věčné ideje spravedlnosti«, hodnotit na sklonku antiky jako pokroková ta hnutí, která přinášela vítězství nové formě vlastnictví, kdežto jako reakční ta, která vítězství oddalovala. K prvním náleží vzpoury rolníků, kolonů a otroků s nimi spojených, vpády barbarů, separatistická hnutí v provinciích, přechod rolníků pod patrocínium a dokonce i takové jevy jako útěk kuriálů z měst, otroků z drobných statků a kolonů z císařských latifundií na soukromé velkostatky. K druhým pak patří povstání městské chudiny, boj kurií proti velkostatkům, odpor vlády k patrocínium atd. Když však velkostatkáři zvítězili — nikoli současně v celé říši —, měnily se, jak píše Štajermanová, také hlavní rysy třídního boje.

Vycházejíc z toho, že v době vpádů »barbarů« dospěl rozklad prvobytně společné společnosti u římských sousedů tak daleko, že nelze již mluvit o jedné mase, zdůrazňuje Štajermanová to, že stáli ti »barbaři«, kteří upadali do postavení otroků a kolonů, na straně vykořisťované třídy v imperiu, kdežto kmenová vůdcovská se spojovali s vyššími římskými vrstvami. Pokud jde o revoluční hnutí v římské říši, varuje Štajermanová, aby se v každém povstání viděla krise antické společnosti. Často se chybně má za to, že jsou povstání otroků průvodním jevem všeobecné krise otrokářského řádu, a to i ta povstání, jež byla podmíněna jinak, jako na př. revoluční hnutí v II. a I. stol. př. n. l. Když pak nastala opravdu krise otrokářské formace, nebyli vždy iniciátory v jednotlivých povstáních otroci — jak se obvykle soudí podle toho, že to byla hlavní tehdejší vykořisťovaná třída — nýbrž hybnou silou byli zpravidla podmaňovaní rolníci. Avšak přední třídou v době rozpadu otrokářského řádu a nositelkou pokroku byla prý feudalizující zemědělská šlechta; ta ovšem nestála nijak ostře proti starým otrokářům, a přežitky starých poměrů jí nijak nepřekážely, ba spíše jí vyhovovaly.

Tento názor Štajermanové se setkal s obecným nesouhlasem ostatních autorů. Vyslovil se proti němu již Každan, ale nejvíce místa k vyvrácení tohoto pojetí věnoval S. I. Kovalev. Ten se zabývá otázkou, byla-li tehdy vůbec nějaká přední revoluční třída, a dochází k závěru, že v pozdní římské říši skutečně revoluční třídy nebylo. Dokonce se táže, zda máme právo nazývat převrat v III.—V. stol. sociální revolucí, když tehdy nedošlo k žádné diktatuře revoluční třídy, když ohromnou úlohu měl vnější moment a když se výsledek převratu, totiž feudální vztahy, neprojevil hned, nýbrž teprve o několik století později.

Dovolává se Marxovy definice (Ke kritice politické ekonomie, čes. překl. Praha 1953, str. 7) píše Kovalev, že Marx »chápal pod sociální revolucí každou přeměnu sociálně ekonomických formací, každou přeměnu způsobů výroby, způsobem ostrým nesouladem výrobních vztahů s charakterem a úrovní výrobních sil« (uv. čl. str. 43 n.). Potom upozorňuje na to, že probíhá tato přeměna různě, a při přeměně otrokářské formace ve feudalismus připomíná jednak specifické rysy této revoluce, jednak to, že nemohli otroci a koloni v revoluci zvítězit, neboť neměli dostatek uvědomění, ani revoluční ideologii, ani pevnou organizaci. Svě názory shrnuje takto (uv. čl. str. 44): »Sociální převrat ve III.—V. stol., který přivodil konec západní římské říše, byl ve svých podstatných rysech sociální revolucí. Tato revoluce neměla třídu — hegemonu a měla destruktivní charakter. Proto je možno ji definovat jediné jako protitrokářskou sociální revolucí, a nelze ji srovnávat s revolucí buržoasní a socialistickou, které mají charakter konstruktivní.«

Kovalev se snaží takto vysvětlit to období, jež následovalo po převratných událostech III.—V. stol., kdy také došlo k zániku západní poloviny římské říše, oslabené vnitřní krísí a lehce dobyté sousedními kmeny. Avšak hned v dalším diskusním příspěvku vyslovil s jeho názorem o destruktivní revoluci svůj nesouhlas M. J. Sjuzumov, jež sice souhlasí s tím, že otroci nemohli být vedoucí třídou v revoluci,

ba zamítá dokonce stanovisko, že by se bylo nějak podstatně změnilo postavení otroka s peculie, a že by měl takový otrok ve větší nebo v menší míře některé rysy středověkého nevolníka, avšak revoluční hnutí otroků a kolonů hodnotí — ovšem v součinnosti s vpády barbarů — jako konstruktivní. Odůvodňuje to tím, že se v něm uskutečnilo spojení bezprostředního výrobce s výrobními prostředky, a tak došlo ke stavu nutnému pro rozvoj feudálního řádu. Velká většina země přešla totiž do rukou svobodných občinníků, a občinné vlastnictví bylo tím základem, který utvořoval spojení bezprostředního výrobce s výrobními prostředky. Jen to, že tu byla obecina, dávalo zemědělcům vědomí, že jeho držení pozemku je stále; dávalo mu tedy pravou zainteresovanost v práci.

Nové rozšíření obcí na území římské říše, jejíž přežitky se udržely v době klasičtějšího rozvoje otrokářské formace jen někde, není arci podle Sjuzjumova krokem zpět, nýbrž znamená další vývojový stupeň. Sjuzjumov vychází totiž z toho, že byla v diskuzi »jasně dokázána poměrně vysoká úroveň výrobní techniky a dostatečně zřetelné charakter výrobních sil v posledním období římské říše« (uv. čl. str. 51). Myslím, že po té stránce dosavadní výsledky diskuse nadmíru přecenil (srov. uv. čl. J. E. Lipšicové, str. 63); podle dalších jeho slov »zvláštností pádu Říma bylo to, že výrobní síly v té době vyrostly natolik, že se stala práce otroků všeobecně nevýnosnou, a že barbarské výboje způsobily nikoli přemístění centra otrokářství, nýbrž synthesu institucí barbarské společnosti s institucemi rozpadající se římské společnosti« (uv. čl. str. 65).

Svůj článek zakončuje Sjuzjumov takto (uv. čl. str. 66 n.): »Zůstává otázka, proč byl spojen pád otrokářského řádu na Západě se zánikem římské říše. Přejít od jedné formace k druhé, jak ukazují dějiny, nemusí být nutně spojen se ztrátou nezávislosti země. Při přechodu k nové formaci rozbíjí pokroková třída to, co překáží tomuto přechodu, avšak uchovává vše, co může být nové formaci prospěšné. V západorímském imperiu se taková třída neobjevila. Ačkoli bylo politické zřízení otrěseno povstáními mas a ačkoli se rozkládala a otrásla otrokářská ideologie vnitřní kritikou, bylo nicméně vlastní rozdrčení nadstavby společnosti uskutečněno barbary, kteří nebyli třídou římské společnosti. Barbaři neměli zájem na uchování římské kultury. Nehledíme-li na státy Ostrogotů, Visigotů a Vandalů, které neměly budoucnosti, nacházela se barbarská společnost v podmínkách, kdy se řemeslo ještě neoddělilo od zemědělského hospodářství. Všechny ty prvky, které byly v antickém světě svázány se společenskou dělbou práce, byly obráceny nůvce: ta doba, kdy »mezi římským kolonem a novým nevolníkem stál svobodný franský sedlák«, byla dobou hlubokého úpadku kulturního a také úpadku těch (v podstatě povrchních) pout, jež sjednocovala západní římské imperium.

V rané Byzanci byl státní aparát v rukou té vrstvy otrokářsko-statkářské šlechty, jež byla ve značné míře vázána zájmy význačných obchodních měst, výroby a směny zboží. I když byla Byzance IV.—VI. stol. v podstatě státem reakčním, přece vykonávala důležitou progresivní úlohu: uchránila a rozvinout výrobu a směnu zboží, dovést propracování norem občanského práva, nezbytného pro každou společnost, v níž vládne soukromé vlastnictví a výroba zboží. Pokud se může bez jistého stupně rozvoje výroby zboží vyvíjet feudální společnost, úkol uchránit obchodní centra v tu dobu, kdy bylo vidět na Západě velký pokles výroby zboží, byl s hlediska všesvětového dějinného procesu pokrokový. Uchování center výroby zboží souviselo s uchováním jisté úrovně kultury. Městská statkářská, lichvářská a hodnostářská šlechta Byzance, plnic tyto historicky nutné funkce, dovedla uchránit ve svých rukou státní aparát i tehdy, když upadl celý zemědělský venkov přibližně v též stav jako na Západě. Otrokářský řád padl i v Byzanci, ale s uchováním center výroby zboží, prvků antické vzdělanosti a řeckého jazyka.

Ze Sjuzjumovova článku — a vlastně i z toho, co jsem právě citoval —, není zcela zřejmé, co bylo s hlediska celkového vývoje lidské společnosti v době přechodu otrokářského řádu k feudalismu více pokrokové: byla to obecina, kterou přinesli a prosadili Germáni, nebo uchování antické řemeslné výroby a obchodu? Není také jasno, jaká je specifická konstruktivnost v povstáních otroků a kolonů, když umožnila v podstatě jen rozšíření obcí. Podle toho byli nositelem pokroku jen Germáni, a jestliže spojil Sjuzjumov jejich vpády a sociální revoluci v jedno, vlastní revoluční hnutí otroků a kolonů tím nijak blíže nemohl charakterizovat. I on, ačkoli se na jednom místě dovolává vysoké úrovně výrobních sil (viz výše), přece uznává — stejně jako Štajermanová a Kovalev (pojetí Každana a Korsunského se s tím také shoduje) — delší přechodné stadium. Uvádí na př. výslovně

to, že se »počáteční stadium vykořisťování — renta v úkonech — vyvinula historicky nikoli v římské říši, ale teprve po pádu říše« (uv. čl. str. 63). Nechceme podrobněji rozbírat Sjuzjumovův článek, ale je nápadné, že autor docela pomíjí na př. patrocinium, v němž hledali, jak zdůrazňuje ze sovětských autorů často zejména A. B. Ranovič, římsští humiliores, zvláště na Východě záchranu před (tíhou povinností) občin. Vůbec je v pracích většiny sovětských historiků patrocinium hodnoceno jako charakteristický jev pozdního římského imperia a patříje se v něm jeden z prvků již feudálních. V tom smyslu je také napsán článek G. G. Diligenského (K voprosu ob agrarnych patrocinijach v pozdnej Rimskoj imperii), uveřejněný ve VDI, 1955, č. 1 (str. 135 nn.), mimo diskusi.

Jako další příspěvek vyšel článek Z. V. Udal'covové. Autorka se tu zabývá hospodářskými a sociálními poměry v Itálii za vlády Ostrogotů a dochází k závěru, že bylo ještě tehdy mnoho otroků, a že měli otroci stále velký význam v hospodářském životě. Kolonát však už převažoval a dále se rozvíjel přes to, že prý římská a ostrogotská šlechta, jak se snaží autorka dokázat, usilovala o nové oživení otroctví.

Význam otroctví ve IV. a V. stol. zdůrazňuje i A. G. Gemp, a tak se snaží, stejně jako to učinil již Každan, otřást periodisací J. M. Štajermanové. Souhlasí s ní však J. E. Lipšicová a staví se plně zvláště za stanovisko, že musíme, hledající hranici mezi otrokářským řádem a feudalismem, mít hlavní zřetel k tomu, jak dlouho byly třídy otroků a otrokářů základními třídami společnosti, a nikoli jen trvalo-li ještě otroctví. Podle pramenů, týkajících se hlavně východní části římské říše a Byzance, vyvrací Lipšicová některé závěry Kovalevovy a Sjuzjumovovy. Kovalevovi vytýká to, že příliš zdůrazňuje sblížení kolonů s otroky, Sjuzjumovovi pak zejména jeho mínění, že se renta v úkonech vyvinula teprve po pádu římské říše; rovněž nesouhlasí s jeho tvrzením, že není instituce otroků s peculium žádný příznačný jev pro období přechodu otrokářské formace k feudalismu. Dále pak upozorňuje na to, že byla povstání ve IV. stol. namířena stejně proti otrokářským jako proti feudalisujícím velkostatkářům. O přechodu od otrokářského řádu k feudalismu píše (uv. čl. str. 71): »Jestliže byl pro období IV.—V. stol., kdy se formovaly prvky byzantské feudální společnosti, základní a nejvíce typickou formou vykořisťování kolonát, po následující období, počínajíc V. stoletím, stává se vedoucí formou selská občina.« Lipšicová nepokládá kolonát ani za druh nevolnictví ani za druh otroctví: je to zvláštní forma výrobních vztahů, jež se vyvinula na antické půdě ze svobodného nájmu, a vzhledem k otroctví je to krok vpřed. Rozšíření kolonátu souvisí pak s tím, že se v »jakoby kolony« měnili otroci s peculiem.

Poněvadž není diskuse o pádu otrokářské společnosti a o feudalisaci římské říše dosud uzavřena, není dobře možno ji celkově hodnotit. Co jí zatím činí neúplnou, je už to, že se přechod zkoumá jen v rámci římské říše, kdy měl otrokářský řád zvláště ostré a svérázné znaky. Avšak i v římské říši se zaměřili dosavadní »diskutující« převážně na Západ, a právě tam, kde byly poměry nejvíce rozhárané vnějším zásahem, lze přechod od otrokářského řádu k feudalismu, t. j. od nižší formace k vyšší, zkoumat nejméně snadno. V římské říši se vyvinul arcí kolonát, což byl podle běžného hodnocení hlavní prvek feudalismu v lůně otrokářské společnosti, ale viděli jsme, že se v diskusi opět vyskytují názory, které kolonát jakožto pokrokové výrobní vztahy uznávají jen s výhradou a zdůrazňují význam občin. Snad je to jen pokračování nebo odezva starého sporu, zda má být kolonát pokládán za jakousi modifikaci otroctví anebo za jev ve své podstatě nový. Většina badatelů uznává ovšem za správné druhé stanovisko.

Diskusní příspěvky, o nichž referuji, jsou v podstatě dvojího druhu. Kdežto někteří z autorů se pokoušejí řešit problém anebo aspoň některé jeho dílčí otázky jaksi deduktivně, a proto leccos zjednodušují, postupují druhí opačně: drží se rozboru některých pramenů, konkrétní jejich analysou docházejí k určitým závěrům, a ty pak někdy příliš generalisují. Diskuse sama má však veliký význam; přistupuje se velmi vážně a otevřeně k řešení jedné z nejdůležitějších otázek dějin lidstva, a je tu úsilí nalézt správný směr, který má být vodítkem pro další bádání.

Josef Češka

Korektorská poznámka: Dosavadní výsledky diskuse shrnuje kriticky také redakce VDI v 1. čísle r. 1956 (str. 3—15). Toto číslo vyšlo, když už byl můj referát vysázen. J. Č.